

נתנאל לדרברג*

דרכה של הקדמת הזוהר בביאור מעשה העקידה

תקציר: בהקדמת הזוהר מובא הסבר המציג את העקידה, כעונש על מעשה חמור שנעשה לפני כן. בכך במפתיע הופך הזוהר את ניסיון העקידה ומבחן האמונה העילאי של אברהם, לסיפור מסגרת בכדי להעביר מסר אחר הנראה חשוב יותר. בביאורו של מסר זה והבנת דרכו הפרשנית של הזוהר עוסק מאמר זה.

ראשי פרקים:

- ❖ פתיחה
- ❖ דברי הזוהר ביחס לחובה לשמח עניים במועדים
- ❖ ביאור הזוהר מדוע אירעה עקידת יצחק ופטירת שרה
- ❖ העניים כ- "מאנין תבירין" למשמעותו של מושג
- ❖ שמחה מתוך זכירה

פתיחה

אחד מספורי התורה עליו נשתברו קולמוסים רבים ביותר בדורות השונים, הוא סיפור עקדת יצחק על ידי אביו אברהם. פירושים רבים כבר ניתנו לפשר אירוע זה, על ידי מגוון נרחב של כותבים בני דורות שונים, שניסו להתמודד עם הקשיים הרבים בהבנת הטעם לניסיון זה ומשמעותו החינוכית. במאמר זה ברצוני להציג את הפרשנות המובאת בהקדמת הזוהר המציגה הסבר שונה מהמוכר, הן ביחס להתרחשות והן ביחס לגורמיה ומניעיה. בעוד מרבית הפרשנים ראו בעקדה ניסיון בו נבדקת אמונתו של אברהם ואולי גם של יצחק, מבחן אמונה גדול ביותר, שעמידת אברהם בו משמעותית ומכוננת גם

* לזכרו של איש פלא יקר ומיוחד מאותם ה"מאנין תבירין" בצלאל בלום ע"ה

בדורות הבאים עד ימינו אנו, הזוהר בהקדמה מתאר את העקדה כעונש ותוצאה בשל מעשה קודם שנעשה על ידי אברהם ושרה בשעת לידת בנם, והוא מתאר מעשה זה בהרחבה רבה.¹ בכך הוא תופס את אירוע העקדה כמשני מבחינת חשיבותו ההיסטורית כגורם מכונן לתפיסת האמונה והביטחון, משום שהעקדה איננה מבחן אמונה עלילאי אלא היא עונש שניתן לאברהם על מעשה חמור שקדם לכך והוא זה שגרם לבסוף לתוצאות העקדה.²

דברי הקדמת הזוהר ביחס לחובה לשמח עניים במועדים

אפתח תחילה בהבאת דברי הקדמת הזוהר

*פתח רבי שמעון ואמר כל מי
שמחה במועדים, ולא נותן חלקו
של הקב"ה אותו רע עין, שטן,
שונא אותו, ומקטרג עליו ומוציאו*

פתח רבי שמעון ואמר, כל מאן
חדדי באינון מועדיא, ולא יהב
חולקיה לקב"ה, ההוא רע עין
שטן שונא אותו, וקא מקטרג ליה,

¹ ראיית העקדה כעונש, מעבר לדיון הפרשני בהסבר זה, משמעותה ראייה שונה ופשוטה של סיפור העקדה. היא איננה מוצגת כאירוע מכונן לאומה הישראלית או כגילוי מסירות הנפש והאהבה לאלוקים [ראה לדוגמה לאמונת עיתנו, כרך ה'] אלא זהו עונש נקודתי על מעשה ספציפי של אברהם. פירוש נוסף המציג את העקדה כעונש ראה רשב"ם הכותב: "נתגאית בבן שנתתי לך לכרות ברית ביניכם ובין בניהם, ועתה לך והעלהו לעולה וראה מה הועילה כריתת ברית שלך" על פרשנותו ראה הרב י. בן נון, עקידת יצחק עונש או ניסיון, עקידת יצחק לזרעו – מבט בעין ישראלית' תשס"ג.

² מצינו בוזהר ביאור נוסף הרואה בעקידה את תיקונו של אברהם איש חסד על ידי עשיית דין בבנו בכדי להגיע לשלמותו. אבל גם ביאור זה ונוספים בוזהר נמנעים וכנראה מתקשים בהבנת העקדה כמבחן אמונה בלבד, אלא כלשון הזוהר 'הרימו נס' היינו הגדלת הצדיקים לשלמותם. אברהם מתואר כעוסק בטהרת הסובבים אותו מטומאת ע"ז על ידי מים המסמלים את החסד. זוהר פר' וירא דף קב: "ואברהם ושרה הוו מתקני טבילה לכולהו ויהו וגברי ואיהי לנשי, מאי טעמא אעסק אברהם לדכאה לבני נשא [לטהר בני אדם]? בגין דאיהו טהור ואקרי טהור... רבי שמעון אמר בגין לתקנא ההוא דרגא דאברהם ומאן איהו מ"ם, בג"כ אתקין לדכאה בני עלמא במיא... ובגין כך הוה מדכי לכל בני נשא מכלא, מדכי לון מסטרא דע"ז [מטהר אותם מצד עבודה זרה] ומדכי לון מסטרא דמסאבא, [מטהר אותם מהצד המסואב] וכמה דאיהו מדכי לגוברין הכי נמי שרה מרכת לנשין ואשתכחו כלהו דאתיין לגבייהו דכין מכלא [אברהם טיהר את הגברים ושרה את הנשים נמצא שכל אלה שבאו אליהם נהיו טהורים]". אברהם מסומל במים, היינו חסד ובכדי לתקן את ממד האש שחסר בו הוא עוקד את בנו. זוהר וירא דף קיט: "והאלהים נסה את אברהם דאתיא יצר הרע לקטרגא קמי קודשא בריך הוא, הכא אית לאסתכלא והאלהים נסה את אברהם את יצחק מבעי ליה דהא יצחק בר תלתין ושבע שנין הוה והא אבוי לאו בר עונשא דיליה הוה דאלמלא אמר יצחק לא בעינא לא אתענש אבוי עליה, מאי טעמא והאלהים נסה את אברהם ולא כתיב נסה את יצחק? אלא את אברהם ודאי דבעי לאתכללא בדינא, דהא אברהם לא הוה ביה דינא כלל מקדמת דנא והשתא אתכליל מיי"א באש"א, ואברהם לא הוה שלים עד השתא דאתעטר למעבד דינא ולא תקנא ליה באתריה... בגין כך והאלהים נסה את אברהם ולא את יצחק דאזמין אברהם לאתכללא בדינא וכד עביד דא עאל אש"א במיי"א ואשתלים דא עם דא, ודא עביד דינא לאתכללא דא בדא. וכדין יצר הרע אתא לקטרגא עליה דאברהם דלא אשתלים כדקא יאות...". ראה גם זוהר פר' תולדות דף קמ: "האלהים נסה את אברהם מאי נסה הרמת נס כמה דאת אמר 'הרימו נס' שאו נס' ארים דגלא דיליה בכל עלמא... אוף הכי קודשא בריך הוא בגין לארמא דגלא דצדיקא איהו בחין לון לארמא רישייהו בכל עלמא...". ראה זוהר ויקרא דף י"ח "אמר רבי אלעזר בהאי יומא אעטר יצחק לאברהם, דכתיב (שם) 'והאלהים נסה את אברהם', מאי נסה כמה דאת אמר ואל עמים ארים נסי ויקרא שמו יי נסי". ביחס ליצחק ומקומו בעקידה אכמ"ל אבל ראה לע"ע זוהר פרשת נח תוספתא עמ' ס. על בסיס פרקי דר"א, ל"א ומדרש ב"ר פרשה צ"ד.

מהעולם וכמה צרות על צרות
מסבב לו.

חלקו של הקב"ה הוא לשמח
מסכנים כפי מה שהוא יכול
לעשות, בגלל שהקב"ה בימים
אלו בא לראות את אותם כלים
שבורים שלו ושואל עליהם
וכאשר הוא רואה שאין להם
שמחה הוא בוכה עליהם ועולה
למעלה ורוצה להחריב את
העולם...

זוהר חלק א הקדמה דף י"ב

וסליק ליה מעלמא, וכמה עקו על
עקו מסבב ליה.

חולקיה דקב"ה למחדי למסכני,
כפום מה דיכיל למעבד, בגין
דקב"ה ביומייא אלין, אתי למחמי
לאינון מאנין תבירין דיליה, ועאל
עליהו וחמי דלא אית להון
למחדי, ובכי עליהו, סליק לעילא
ובעי לחרבא עלמא...³

"חלקו של הקב"ה" המתואר בקטע זה הוא איננו חובת קורבנות, אותם היה מוטל להביא במועדים לבית המקדש [כמצוות קורבנות ראייה, חגיגה וכדומה] או עצם חגיגת המועד עצמו,⁴ כי אם שיתוף עניים ומסכנים יחד עמו בסעודתו בשמחת החג. טענת הזוהר היא שאדם שאינו דואג ומסייע להם מעורר עליו את מידת הדין ואת השטן והם מקטרגים על שמחתו שאיננה משתפת עניים, אלא היא שמחת עשירים השקועים בממונם ובעצמם!

דברי הזוהר,⁵ מזכירים את דבריו הנודעים של הרמב"ם על השמחה במועדים:

³ המשך הפסקא היא: "אתאן בני מתיבתא קמיה ואמרי, רבון עלמא רחום וחנן אתקריאת, יתגלגלון רחמך על בנך, אמר לון וכי עלמא לא עבדית ליה אלא על חסד, דכתיב 'אמרתי עולם חסד יבנה', ועלמא על דא קיימא, אמרי קמיה מלאכי עלאי, רבון עלמא, הא פלניא דאכיל ורוי ויכיל למעבד טיבו עם מסכני ולא יהיב לון מידי אתי הוא מקטרגא ותבע רשו ורדף אבתריה דהוא בר נש."

⁴ במקום נוסף כותב הזוהר: "זאת התרומה אשר תקחו מאתכם הזהב הכסף" והוא מתקשה בלשון 'מאתכם' ומבאר שהמועדים הם התרומה ללא אזכור עניים. ראה זוהר תרומה עמ' קל"ה. "זאת התרומה אשר תקחו מאתם, ואי תימא אי הכי אשר תקחו מאתו מבעי ליה מאי מאתם... מאינון זמני ושבת וכלא רוא דחא, זהב וכסף ונחשת ותכלת וארגמן ותולעת שני, זהב, ברזא דיומא דראש השנה דאיהו יומא דזהב יומא דדינא... וכסף, דא יום הכפורים דמתלבנן חוביהון דישראל כתלגא... ונחשת, יומי דקרבנין דחג דאנון רתיכי דעמין עכו"ם ואנון אקרון רזא דהרי נחשת ובגין כך מתמעטין בכל יומא ואזלין, ותכלת דא פסח"

⁵ כדוגמא לכך ראה זוהר פרשת אמור עמ' ק"ג-ק"ד המתאר את האושפזין בסוכות ומשווה בינם לאירוח עניים בסוכה: "ובעי למיחדי למסכני, מאי טעמא? בגין דחולקא דאינון אושפזין דזמין דמסכני הוא! ... ואמר רבי אבא אברהם, כל יומי הווה קאים בפרשת אורחין לזמנא אושפזין ולתקנא להון פתורין, [להכין להם לחם] השתא דמוזמנין ליה ולכלהו צדיקיא ולדוד מלכא ולא יהבין לון חולקיהון, אברהם קאים מפתורא וקרי סורו נא מעל אהלי האנשים הרשעים!". קטע חריף זה המזוהר בין אירוח האושפזין לאירוח העניים, מזכיר את הקדמת הזוהר. במיוחד בהמשך בשעה שהוא מתאר את הסתלקות האושפזין במידה ועניים אינם מתארחים בסוכה. אלא שבקטע זה אברהם מתואר כאיש החסד העומד בראש המוחים על

וכשהוא אוכל ושותה חייב להאכיל לגר ליתום ולא למנה עם שאר העניים
האומללים אבל מי שנועל דלתות חצרו ואוכל ושותה הוא ובניו ואשתו ואינו
מאכיל ומשקה לעניים ולמרי נפש אין זו שמחת מצווה אלא שמחת כרסו
ועל אלו נאמר זכיהם כלחם אונים להם כדל אוכליו יטמאו כי לחמם לנפשם
ושמחה כזו קלון היא להם...

רמב"ם הל' יו"ט ו. י"ח.

מוטב לאדם להרבות במתנות לאביונים מלהרבות בסעודתו ובשול מנות לרעיו,
שאינן שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים יתומות אלמנות וגרים
שהמשמח לב האומללים האלו דומה לשכינה שנאמר להחיות רוח שפלים
ולהחיות לב נדכאים [ישעיהו נ"ז]

רמב"ם הל' מגילה וחנוכה ב. י"ז

בהלכות אלו מבאר הרמב"ם את חשיבות השמחה בעבודה הפנימית במועדים, שמחה
שהיא איננה הוללות אלא שמחת הלב, הנעשית על ידי נתינת צדקה ויחד עם עניים
ומסכנים. היכולת לתת לעניים בשעת שמחה אישית, מלמדת יותר מכול על כך שהאדם
השמח איננו שקוע בעצמו ובהישגיו, אלא הוא זוכר את האחר הנזקק, גם באותה שעה
שהוא נמצא במקום המוצלח! זיכרון זה הוא בעומקו, זיכרון גבולותיו של האדם
סופיותו וארעיותו ובכך מידמה האדם לשכינה, המצויה עם המסכנים ומסייעת להם.
אמירה זו של הרמב"ם מזכירה את דברי הזוהר על "חלקו של הקב"ה" כינוי מקובל
לשכינה המצויה בגלות ולכן המשמח אותם במועדים ובימי שמחתו כביכול נמצא גם
הוא יחד עם השכינה.⁶

התעלמות מעניים! ראה גם זוהר פרשת לך לך עמ' ע"ו: בעוד בהקדמת הזוהר הוא מתעלם מהם. בנוסף
ראוי לציין על כך שהזוהר מבחין בין שבת לימים טובים ומדגיש שחובת השמחה והדאגה לעניים היא
בימים טובים ולא בשבתות זהר פרשת יתרו עמ' פ"ח "דכתיב פרש חגיכם ולא פרש שבתכם וכתוב
חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי ואלו שבת לא קאמר ובגין כך כתיב ביני ובין בני ישראל". האבחנה בין
שבתות וימים טובים מתבארת היטב על ידי אחד מגדולי רבותינו האחרונים רבי אריה לייב הכהן הנודע
מחבר ספרי 'קצות החושן' 'אבני מילואים'. בהקדמה לספרו 'שב שמעתא' מכוון שיערי זיו תשנ"א [עם
הערות הגרש"ז אויערבך זצ"ל] אות ס' עמ' 17. הוא מבאר שהחגים נקבעים על ידי ישראל לכן הם 'בעלי
הבית' בהם וחובתם להזמין אורחים. בעוד השבת קביעה וקיימא מעצמה. הסבר נוסף הוא "כיון שצריך
להראות פני אלוקים בחגים וכול' ע"כ צריך שיהי' עכ"פ בזמנים הללו בצלם ודמות עתירי ומסכני כחדא
ולא יהי' ח"ו כבהמה". עיי"ש.

⁶ לאחר מכן מדגיש הרמב"ם בהל' יו"ט הלכה כ' "לא נצטוונו על ההוללות והסכלות אלא על השמחה שיש
בה עבודת יוצר הכל שנאמר תחת אשר לא עבדת את ד' אלוקיך בשמחה ובטוב לבב הא למדת שהעבודה
בשמחה" וכן בהל' שופר וסוכה ולולב ת. ט"ז הוא כותב: השמחה שישמח אדם בעשיית המצווה ובאהבת

ביאור הזוהר מדוע אירעה עקידת יצחק ופטירת שרה

ממשיך הזוהר ושונה:

מאן לן בעלמא גדול מאברהם, דעבד טיבו לכל בריין, ביומא דעבד משתיא מה כתיב (בראשית כא ח) ויגדל הילד ויגמל, ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק, עבד אברהם משתייא וקרא לכל רברבי דרא לההיא סעודתא, ותניין בכל סעודתא דחדוה ההוא מקטרגא אזיל וחמי אי ההוא בר נש אקדים טיבו למסכני, ומסכני בביתא, ההוא מקטרגא אתפרש מההוא ביתא ולא עאל תמן, ואי לאו עאל תמן וחמי ערבוביא דחדוה בלא מסכני, ובלא טיבו דאקדים למסכני סליק לעילא ומקטרגא עליה.

אברהם כיון דזמין לרברבי דרא, נחת מקטרגא וקם על פתחא כגוונא דמסכנא, ולא הוה מאן דאשגח ביה, אברהם הוה משמש לאינון מלכין ורברבין, שרה אוניקת בנין לכהו, דלא הוה מהימנין כד איהי אולידת, אלא

מי לנו גדול מאברהם שעשה טוב לכל הבריות, ביום שעשה סעודת שמחה לבנו יצחק מה כתוב ויגדל הילד ויגמל ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק, עשה אברהם משתה וקרא לכל גדולי הדור לאותה סעודה, ושנינו בכל סעודה של שמחה אותו מקטרג הולך ובא לראות אם אותו אדם מקדים טובה למסכנים והם נמצאים בביתו אותו מקטרג פורש מכיתו ולא עולה למעלה. ואם הוא איננו מקדים טובה למסכנים והוא רואה שמחה ללא מסכנים עולה למעלה ומקטרג.

אברהם כיון שהזמין את גדולי הדור, ירד המקטרג בדמות של מסכן ולא היה מי שהשגיח עליו, אברהם היה משמש לאותם מלכים ושרים ושרה הניקה בנים לכולם, שהרי לא היו מאמינים שהיא הולידה אלא אמרו אסופי הוא, ומן השוק הכיאו אותו, לכן הכיאו את ילדיהם עמם ונטלה אותם

האל שציווה בהן עבודה גדולה היא ולכן המונע עצמו משחמה זו ראוי להיפרע ממנו... וכל המגיס דעתו וחולק כבוד לעצמו ומתכבד בעיניו במקומות אלו חוטא ושוטה... ראה גם ספר הכוזרי מאמר שני פי' נ.

שרה והניקה אותם לפנייהם כמו
שכתוב מי מלל ל'אברהם הניקה
בנים שרה, בנים ודאי, ואותו
מקטרג על הפתח אמרה שרה
צחוק עשה לי אלוקים

מיד עלה אותו מקטרג ואמר רבון
העולמים הנה אתה קראת לו
אברהם אוהבי הרי אברהם עשה
סעודה ולא נתן לך כלום, ולא
למסכנים, ולא הקריב אפילו יונה
אחת לפניך ועוד שרה צחקה בך.

אמר לו הקב"ה מי בעולם כמו
אברהם ולא זו משם עד שכלבל
את אותה השמחה

וציווה הקב"ה להקריב את יצחק
כקרבן ונגזר על שרה שתמות על
צער בנה,

כל אותו הצער לא נגרם אלא
משום שלא נתנו דבר למסכנים.

אמרו אסופי הוא, ומן שוקא
אייתאו ליה, בגין כך אתיין
בנייהו בהדייהו, ונטלת לון שרה
ואוניקת לון קמייהו, הה"ד (שם ז)
מי מלל לאברהם הניקה בנים
שרה, בנים ודאי, וההוא מקטרגא
על פתחא, אמרה שרה צחוק עשה
לי אלהי"ם,

מיד סליק ההוא מקטרגא קמי
קב"ה ואמר ליה, רבון עלמא את
אמרת אברהם אוהבי, הא אברהם
עבד סעודתא ולא יהיב לך מידי,
ולאו למסכני, ולא קריב קדמך
אפילו יונה חד, ותו אמרת שרה
דחייכת בה,

אמר ליה קב"ה, מאן בעלמא
כאברהם, ולא זו מתמן עד דכלבל
כל ההיא חדוה, ופקיד קב"ה
למקרב ליצחק קרבנא, ואיתגזר
על שרה דתמות על צערא דברה,⁷
כל ההוא צערא גרים דלא יהיב
מידי למסכני.

פיסקא מפתיעה זו מתארת את אברהם איש החסד המופלא העומד על פתח ביתו ומחכה
לאורחים בכדי לדאוג לצורכיהם, כמי שלבו איננו קשוב בשעת שמחתו לנוכחות עניים
ומסכנים סביבו. במקום לשים לב לקיומם ולסייע להם הוא משוחח עם ה"שרים וגדולי
דורו". במקביל שרה מניקה את ילדי שכנותיה אבל לא מתוך חסד ונתינה, אלא בכדי
להוכיח את אימהותה ולהעצים את מקומה האישי. בעקבות התעלמות אברהם ושרה,

⁷ ראה פרקי דרבי אליעזר ל"א "וכששב אברהם מהר המוריה חרה אפו של סמאל שראה שלא עלתה בידו
תאות לבו"

מעניים ומסכנים על פתח ביתם בשעת שמחתם, נגזרה עליהם עקידת בנם יצחק, המתוארת כעונש על צורת שמחתם.

פירוש זה מפתיע, הוא איננו מציג את העקידה כהסבר השיגרתי על פיו זהו ניסיון הבוחן את אמונת אברהם, כפשט פסוקי התורה השונה: "והאלוהים ניסה את אברהם". פרשנות המהווה נקודת פתיחה ראשונית למרבית הדיונים על משמעותו של מעשה העקידה. סיפור העקידה על פי קטע זה הוא עונש על מעשה שהיה קודם לכן, בסעודה שערכו אברהם ושרה לכבוד בנם יצחק, בה הם לא ראו את העני הנמצא על פתח ביתם ומבקש עזרה, כלשון הזוהר "כל ההוא צערא גרים דלא יהיב מידי למסכנים".

מצינו תיאור דומה במקצת באגדתא הבאה:

"...ויגדל הילד ויגמל ויעש משתה,

אמר שטן לפני הקב"ה זקן זה חוננתו למאה שנה בפרי בטן ומכל סעודה שעשה לא היה לו תור או גזל אחד להקריב לפניך?

אמר לו הקב"ה כלום עשה אלא בשביל בנו אם אני אומר לו זבח את בנך לפני מיד זובחו מיד- והאלוהים ניסה את אברהם

תלמוד בבלי סנהדרין פ"ט:

בדומה לדברי הזוהר גם אגדתא זו מביאה את קובלנת השטן על אברהם השקוע בשמחתו ואושרו בסעודתו, ואיננו פנוי לעשייה או נתינה אחרת. אלא בעוד שמקור זה מבקר את אברהם בכך שהוא איננו מקריב תור או גזל, כקרבן הודאה לד' על לידת בנו. הזוהר מצטט את הביקורת על אברהם אבל הוא מדגיש את מה שלא מוזכר בתלמוד הבבלי, היינו את התעלמות אברהם מחלקו של הקב"ה, מאותם עניים ומסכנים שהגיעו לסעודתו. בנוסף לכך באגדתא זו מעשה העקידה איננו מתואר כעונש, אלא כניסיון בכדי להוכיח לשטן את אמונת אברהם, בניסוח המזכיר את שיחת השטן והקב"ה בתחילת ספר איוב, ביחס לתמותו של איוב. בעוד הזוהר מבאר שהעקידה היא איננה ניסיון והוכחה לשטן על צדקת המאמין אלא זהו עונש על התעלמות אברהם ושרה, מאותו מסכן ועני המגיע אל ביתם בשעת שמחתם. זהו איננו ניסיון הנובע מתוך ביטחוננו של

הקב"ה באמונתו של אברהם אלא זהו עונש על התעלמות אברהם ושרה בשעת שמחתם ממצוקת העניים.⁸

יתכן והרקע לפרשנות הקדמת הזוהר מבוססת על סדר הפסוקים. למה כוונתי? הרי בפשטות הבשורה על הורותם העתידית ועל לידת בנם הייתה בזמן בו הם עסקו בהכנסת אורחים! אברהם מתואר בתחילת פרשת וירא כמי שיושב "פתח האהל כחום היום" [פרשת וירא י"ח א.]. ומחכה, למרות החום וגילו המבוגר, לבואם של אורחים כלשהם, בכדי להכניסם לביתו ולארחם.⁹ על פי תיאורי הפסוקים והמדרשים על אתר, מגיעים אל אוהלו של אברהם שלושה מלאכים המחופשים לערבים. למרות חזותם החיצונית, אברהם שמח ונרגש לארחם ודואג לכל צרכיהם. הוא מציע להם רק מעט מים ולחם [י"קח נא מעט מים... ואקחה פת לחם...]" אבל כידוע עושה הרבה יותר¹⁰ [מהרי שלש סאים קמח סולת ואפי עוגות... ואל הבקר רץ אברהם... ויקח חמאה וחלב...]" ללא בקשה לתמורה אלא מתוך רצון כן לעשות חסד וטוב עם הבריות. נקודה זאת חשובה ביותר, הבשורה על פקידת שרה והולדת בנם יצחק מגיעה אליהם בשעה שהם קשובים

⁸ אנו שונים מקבילה נוספת בחז"ל: "אמר רבי לוי לפי שהיו אומות העולם מרננים ואומרים ראיתם זקן וזקנה שהביאו אסופי מן השוק ואומרים בננו הוא, מה עשה אברהם הלך וזימן את כל גדולי הדור ושרה זימנה את נשותיהם וכל אחת הביאה את בנה עמה בלא מניקה ונעשה נס בשרה אמנו ונפתחו דריה כשני מעיינות והניקה את כולם". תלמוד בבלי בבא מציעא פ"ו: בדומה לזוהר גם באגדתא זו אברהם ושרה מזמינים את גדולי הדור ושרה מניקה את בניהם בכדי להוכיח את אימהותה, אלא שחז"ל אינם מזכירים את אותו עני ומסכן העומד בפתח ואיננו מזומן להיכנס פנימה". על פי זה אברהם מזמין את גדולי הדור ושרה מוכיחה את אימהותה על ידי הנקת ילדיהם, עניין העניים בדומה לקטע ממס' סנהדרין לא מוזכר.

⁹ ראוי להקביל זאת לדברי חז"ל על מעלת אברהם לעומת איוב: "יהי ביתך פתוח לרוחה כדרך שהיה ביתו של איוב פתוח לצפון ולדרום למזרח ולמערב. וכך היה איוב אומר מכל מקום שיבוא אדם לשם יכנס שנאמר דלתי לאורח אפתח (איוב ל"א ל"ב). התחיל איוב אומר: אני לא הייתי עושה כאחרים. אחרים הם אוכלים פת נקה ומאכילין לעניים פת קיבר. אחרים הם לובשים בגדי מלתיך ומלבישין לעניים בגדי שקין. אני לא עשיתי כן אלא ממה שהייתי אוכל הייתי מאכיל (לאחרים) [לעניים] וממה שהייתי לובש הייתי מלביש (לאחרים) [לעניים] שנאמר אם לא [ברכונני] חלציו ומגו כבשי יתחמם (שם שם כ"א) ממלתיך שהייתי גוזו ולובש הייתי מלביש (לאחרים) [לעניים]. התחיל איוב משתבח ואומר: מה עשה אברהם אבינו ולא עשיתי אני. אמר לו: איוב עד מתי אתה משתבח [אתה] אם לא בא עני לתוך ביתך לא היית מרחם עליו אבל אברהם לא עשה כן אלא מיום שלישי [למילה] הלך וישב לו על פתח (ביתו) אהלו שנאמר והוא יושב פתח האהל כחום היום (בראשית י"ח א) אבות דרבי נתן ב' פי"ד. בהקשר לזיקה בין איוב לאברהם ניתן לעיין בדברי הזוהר חלק ב' פרשת בא דף לד הבאים: "ר' שמעון אמר האי דאיוב לאו נסותא איהו דקודשא בריך הוא כנסותא דשאר צדיקא, דהא לא כתיב והאלהים נסה את איוב כמה דכתיב (בראשית כב) והאלהים נסה את אברהם! דאברהם איהו בדידי אקריב לבריה יחידי דיליה לגבי קודשא בריך הוא, ואיוב לא יהיב כלום ולא מסר ליה לקודשא בריך הוא כלום ולא אתמר ליה דהא גלי קמיה דלא יכיל לקיימא ביה אבל אתמסר בידא דמקטרגא וברינא דקודשא בריך הוא אתעביד וקודשא בריך הוא אתער דינא (בדינא) דא לההוא מקטרגא לגביה" בפסקא זו איוב איננו מתואר כעומד בניסיון ממש, משום שהוא לא נתבע להקריב את בניו כמו ירדו כאברהם, אלא להתמודד עם אסונותיו. עומק הדברים הוא שאיוב איננו מתמודד באמת עם הרע ומנסה לתקנו בעוד אברהם מתמודד עם הרע ומכיר בכוחו. כתיאור הזוהר "מאן מנכון די חשוכא מהפכא לנהורא וטעמין מריא למתיקא עד לא ייתכון הכא" הקדמה עמ' ד. הזוהר ייחודי בכך שהוא מכיר היטב בכוח הרע ועניינו לכן חוסר התמודדות עמו היא חיסרון. ראה גם רח"ו, כתבי האר"י שער המצות פרשת עקב, עמ' ק"ו בביאור מים אחרונים: "וצריך להזהר מאוד בכונת מים אחרונים כדי שלא יקטרג עליו אבל ע"י זו המתנה שנותן לו כנודע מסתלק הס"א והולך לו כי בתחילה היה אורח ואח"כ אם לא יכוין היטב ייעשה בעה"ב ויקטרג עליו". ניסוח זה מזכיר את הזוהר הנידון.

¹⁰ כלשון התלמוד הבבלי בבא מציעא פ"ז. "אמר רבי אלעזר מכאן לצדיקים שאומרים מעט ועושים הרבה"

למצוקת האחר העני והמסכן ואדרבא הם מנסים לסייע לו ככול הניתן. לאחר האירוח וכנראה במידה לא מבוטלת בזכותו, המלאכים מבשרים לאברהם: "ויאמרו אליו איה שרה אשתך ויאמר הנה באהל, ויאמר שוב אשוב אליך כעת חיה והנה בן לשרה אשתך." [י"ח ט'-י'] כנראה הזוהר, חיבר את אירוח שלושת המלאכים לבשורת הורותם. לכן הוא סבר שאלמלא היו אברהם ושרה מארחים את אותם עניים מדומים, יתכן והם לא היו זוכים לבשורה על לידת יצחק העתידי. חסדם של אברהם ושרה פתח בפניהם את השער להולדת בנם יצחק, דבר שהיה בוודאי בגדר נס בשל היותם בגיל זקנה אבל השפע שהם הרעיפו לאורחים, חזר בברכת ד' באותה מידה גם כלפיהם והם התבשרו על לידתו העתידי של בנם יצחק.

העובדה שהבשורה על יצחק הייתה בזמן בו אברהם ושרה עסוקים באירוח שלושה אנשים פשוטים מהווה תשתית פרשנית מעמיקה, לתובנת הזוהר המאוחרת, שהגזירה על עקידת יצחק נעשית בשעה שאברהם ושרה אינם ערים לנוכחות עניים ומסכנים. יתכן והיה קשה לזוהר כיצד אברהם ושרה הזוכים לבן בשל חסדם המופלא, נתבעים לוותר עליו ולעקוד אותו כקורבן בשל ניסיון, הרי הם זכו לו בשל חסדם ואם כן מדוע הוא נלקח מהם? מדוע על שרה למות בשל כך? מזווית ראייה זו עולה קושי עמוק נוסף בסיפור העקדה, מלבד התביעה החריגה מאב להקריב את בנו היקר לו, כיצד יתכן שלאחר בשורת הולדת יצחק, עקב רגישות אביו אברהם לעניים, הוא מצווה להקריבו כקרבן? זו תורה וזו שכרה? לכן מבאר הזוהר שבסעודת השמחה על לידת יצחק הם לא זכרו את המצוקה ולא עשו חסד כראוי ועל כן מה שניתן להם בזכות חסד וצדקה נלקח מהם לאחר שהם נמנעו מלתת בעת שמחתם. התעלמותם מאותם עניים הייתה הגורם לאיבוד זכותם על בנם יצחק!¹¹

את הערך הרב שיש ברגישות לעניים ומסכנים בשעת שמחה, ניתן למצוא גם בסיפור הבא המובא אצל חז"ל. המתאר את בתו של רבי עקיבא הניצלת ממוות, בשל רגישותה לעני שדפק על דלתי ביתם ביום חתונתה בשעה שכולם היו טרודים בהכנות והיא, הכלה, שמה לב לקיומו ודאגה לרווחתו.¹²

¹¹ אמנם ניתן להעיר על פרשנות זו בסדר הפסוקים מכך שציווי העקידה לא התרחש מיד לאחר סעודה זו אלא בהיות יצחק בן שלושים ושבע. ראה בראשית רבה פנ"ה זוהר וירא עמ' קי"ט וכן חיי שרה עמ' קכ"ג.
¹² רבי עקיבא היה עני בצעירותו וכנראה עקב כך הוא חניך את בני ביתו לנתינת צדקה כפי ששנינו: "עתידי רבי עקיבא לחייב את כל העניים בדין שאם אומרים להם מפני מה לא למדתם [תורה] והם אומרים מפני שעניים

דרכי עקיבא הויא ליה ברתא, אמרי ליה כלדאי ההוא יומא דעיילה לבי גננא,
 טריק ליה חיזויא ומיתא, הוה דאיגה אמילתא טובא.
 ההוא יומא שקלתה למכבנתא דצתא בגודא איתרמי איתיב בעיניה דחויא,
 לצפרא כי קא שקלה לה, הוה קא סריך ואתי חיזויא בתרה.
 אמר לה אבוה מאי עבדת?

אמרה ליה בפניא אתא עניא וקרא אבבא והווי טרידי כולי עלמא בסעודתא
 וליכא דשמעיה,

קאמינא שקלתי לריסתנאי דיהבית לי, יהבתיה ניהליה.

אמר לה מצווה עבדת

נפק רבי עקיבא ודרש צדקה תציל ממוות

תלמוד בבלי מסכת שבת קנ"ו:

הדגש בסיפור זה הוא ש"אין מזל לישראל", הגורל איננו מחויב המציאות, וניתן לשנותו בעזרת מעשים טובים. סיפורה של בת רבי עקיבא מבאר היטב כיצד יש בכוח הצדקה להציל חיים למרות החוזים בכוכבים, כדברי רבי עקיבא בהמשך הסוגיא ש"אין להם מזל לישראל". סיפור זה איננו מתאר חובת דאגה לעניים בכל סעודת מצווה ושמחה, והסעודה איננה מוצגת כזמן מבחן, בו המקטרג יורד מחופש לעני ובוחן האם בעלי הבית ערים למחסורו. סיפור זה נועד להבהיר שאין מזל לישראל ולכן למרות הכוכבים המנבאים את מותה ביום חתונתה, רגישותה לעני שינתה את הגזירה וחייה ניצלו. המעיין בהקדמת הזוהר לומד שישנו כאן תיאור מורכב יותר, והוא יכול לטעום מעט מהשוני בין הדרשות בזוהר לאלו בתלמודים ומדרשי האגדה בהם יש חן פשטות ריאלית ובהירות רבה. לרוב הם מתארים את החיים במתכונת המובנית מאיליה, כפי שהם. מדובר בעני אמיתי, ולא במקטרג מחופש, הנזקק לעזרה וסיוע. יכולתו של השטן להידמות לעני ולקבל את מה שאמור המסכן, מרמזת על תובנה עמוקה בזוהר שהיא

היינו. אומרים להם והלא רבי עקיבא עני ביותר ומדולדל היה וכול'. מסכת אבות דרבי נתן א' פרק ו'. דרשה נוספת המזכירה את דברי הזוהר על מבחן הנתינה לעני ראה בדברי רבי עקיבא הבאים: "רבי עקיבא אומר אם העמדת תלמידים הרבה בנערותך שלא תשב לך ותאמר דיי אלא העמד בזקנותך והרבה תלמוד תורה כי אינך יודע. הוא היה אומר אם בא עני אצלך בשחרית ונתת לו איסור והלך לו ובא אחר במנחה אל תאמר כבר נתתי לראשון (לא) [אלא] מוטב תתן לאחרון כי אינך יודע" וכול'. מסכת אבות דרבי נתן ב', ד'.

כלל איננה פשוטה. גם הרע במציאות תובע את חלקו ויש חובה לספק את צרכיו, במתכונת כזו או אחרת. הלומד חש את המורכבות והמודעות הרבה המצויה בין שורות הזוהר ההופכת את הדברים מפשטם לעומקם וצובעת את ההתרחשות במגוון צבעים ומשמעויות עד שלעיתים אפילו הרע מקבל את חלקו. אמנם ההנחה היא שאם אברהם ושרה היו קשובים למצוקת העני אזי חיי שרה היו ניצולים וניסיון העקידה לא היה מתרחש, ובכך הולמים דברי הזוהר את המימרא התלמודית "צדקה תציל ממוות". אבל בעיני הזוהר, סעודת שמחה היא בעצם זמן מבחן רציני, בו כל אדם נבדק האם הוא משתף בשמחתו עניים, גם אם הם מחופשים, או שמא זוהי שמחת עצמו בלבד. העני איננו סתם מסכן המגיע באקראי לחתונה, אלא הוא המקטרג עצמו הבוחן את בעלי השמחה ובודק את יכולת השכינה לשרות במקום זה בשעה שהיא עדין בגלותה

העניים כ- "מאנין תבירין" למשמעותו של מושג

נוכל להעמיק בהבנת הפרשנות לסיפור העקידה, על ידי הבהרת המונח "מאנין תבירין" – [כלים שבורים], דרכו תיאר רשב"י את העניים עמם הקב"ה בכבודו ובעצמו נמצא במועדים. את הביטוי כלים שבורים אנו מוצאים במדרש אגדה מופלא השונה:

אמר רבי אלכסנדרו ההדיוט הזה אם משמש בכלים שבורים גנאי הוא לו

אבל הקב"ה כלי תשמישו שבורים

שנאמר קרוב ד' לנשברי לב, הרופא לשבורי לב, ואת דכא ושפל רוח, זבחי אלוקים רוח נשברה,

ר' אבא בר יודן בשם רב יודא בר רבי סימון משל למלך שהיה מהלך במדבר ובא אוהבו וכבדו בכלכלה אחת של תאנים וחבית אחת של יין, אמר לו זה כיבוד גדול? אמר לו אדוני המלך לפי שעה כיבדתיך אבל כשאתה נכנס לתוך פלטין שלך אתה רואה כמה אני מכבדך...

ויקרא רבה פרשה ז'. ב'

מדרש מופלא זה מרמז לתמורה ממצואות בה בית המקדש קיים ובו מצויים כלים השלמים ויפים, כלי העבודה והכוהנים "כלי הקודש", העוסקים במלאכת הקודש, למצב בו הם אינם נוכחים אלא כלים חרבים ושבורים. העבודה נעשית היא כבר איננה מותנית בשלמות אלא אדרבא הכלים הנשברים הם כליו של הקב"ה אלו בעלי הלב הנשבר.

המשל אותו מביא ר' אבא, לאחר דברי ר' אלכסנדר, מעמיק את דבריו במציאות של מדבר וריחוק, אזי הכלים לעבודת המלך אינם זהים למציאות בה הוא נמצא במקומו בארמונו.¹³

מדרש זה מתאר את המעבר מעבודת הכוהנים בבית המקדש, לעבודת של כל אחד שלבו נשבר בקרבו והוא חש את החיסרון הקיים במציאות הארצית. עבודה זו רצויה בפניו של הקב"ה שביתו חרב ומקדשו שמש, דווקא בגלל היותם כלים שבורים. אמנם המדרש איננו מפרט בפירושו האם כוונתו היא למסכנים ועניים, שאין להם דבר בעולמם, או לאלו שאינם עניים בממון אלא עניותם היא לבם הנשבר וייחולם לגאולה ותיקון. על בסיס ההקבלה לעבודת כוהנים בבית המקדש, ברצוננו לטעון שמדובר בצדיקים

¹³ הדים לדברי מדרש זה והרחבתו בזהר אנו מוצאים במשנת המקובל רבי משה קורדוברו המבאר שעל האדם להידמות לשכינה המצויה בחוסר בגלות, וכפי שהיא חסרת בית כך הוא נדרש להיות בכדי להיות תואם לה. ראה תומר דבורה פרק ט': "היאך ירגיל האדם את עצמו בספירת המלכות ראשונה לכולן שלא יתגאה לבו בכל אשר לו וישים עצמו תמיד כעני ויעמיד עצמו לפני קונו כדל שואל ומתחנן ולהרגיל עצמו במידה זו אפילו שיהי' עשיר... יגלה ממקום למקום לשם שמים ובזה יעשה מרכבה אל השכינה הגולה... ויעשה לעצמו גירושין ויתגרש מבית מנוחתו תמיד, כדרך שהיו מתגרשים רבי שמעון וחבריו ועוסקים בתורה... רעיון ההתגרשות, היינו היציאה לשדות, עומד בבסיס ספרו "ספר גירושין" המתאר את יציאותיו עם מורו ותלמידיו בכדי לחדש בתורה, בהיותם מידמים לשכינה. כדבריו בספרו אור נערב חלק ה' פ"ב: "הסגולה השמינית היא מה שניסיתיו אני וזולתי בענין הגירושין שהיינו מתגרשים השדה, עם האלהי כמוהו"ר שלמה בן אלקביץ הלוי נר"ו לעסוק בפסוקי התורה פתאום בלי שום עיון, והיו מתחדשים דברים שאי אפשר להאמין ענין זה, אלא מי שראה או נסה העניין פעמים רבות, ומתנות שקיבלתי בגירושים ובאו לחלקי בחמלת ד' עליי". וכן דבריו הבאים "גם הצדיקים אין ראוי להם לעמוד בשלוח, אלא שיהיו מתנודדים בגלות לטלטול כמוה מפני שאין להם לקבוע מקום... זמן ששכינה קבועה וייחוד נמצא היה האדם מרכבה בקביעות מקום, עכשיו, שאין ייחוד קבוע... צריך האדם להיות נודד, ובזה יעשה מרכבה עליונה וימצא מייחד. כי אם יקבע מקום-אינו מרכבה. אלא אם יתגרש ויתנודד יזכה להיות דומה... לכך ראוי האדם להתגרש ממנוחת ביתו, בין רב למעט, ואז יהיה גולה בגלות שכינה" תיקוני זוהר עם פירוש אור יקר, כרך ב' עמ' קי"ד-קט"ו. השלכות לכך ישנם גם בהקשר החסידי המתרגם זאת ליתרון יחסי. ראה דברי זקני המגיד רבי דוב בער ממזריץ, המזכירים את משלו של ר' יודא במדרש על נוכחות המלך במדבר, ובדימויו של המגיד [וכבר בדימוי הקבלי של חקל תפוחין זיווג מלכות ותפארת ודו"ק] שדה: "שאנו רואים שכעת אשר אנחנו בגלות המר יש בני אדם שזוכים לרוח הקודש בנקל יותר מבימי הנביאים, שהיו צריכין השבעות והתבודדות רב כידוע בכדי שישגו נבואה ואמר [המגיד] משל נפלא ומתוק למלך שהוא במקום כבודו בביתו... אין זה כבוד של מלך לצאת מפלטיין לבית אחרים... אבל כשהמלך נוסע בדרך ורוצה ללון בדרך אזי ימצא מקום נקי באכסניה נקי אף אם בית המלון הוא בכפר אם הוא רק נקי אזי זה בית מלונו ללון שם... נועם אלימלך עמ' כ"א. וכן מגיד דבריו ליעקב פי"ט מהדורת ש"ץ עמ' 70. ממשל זה עולה שדווקא בתקופת הסתר, כאשר המלך בשדה ההשראה מצויה ביתר קלות. משל זה זהה תוכנית לדברי רש"י ביחס לשוני בין חודש אלול לעשיית אותו הוא מבאר "על פי משל למלך שקודם בואו לעיר יוצאין אנשי העיר לקראתו ומקבלין פניו בשדה ואז רשאין כל מי שרוצה לצאת להקביל פניו... ואחר כך בבואו להיכל מלכותו אין נכנסין כל אחד אלא ברשות... וכך העניין עד"מ בחודש אלול יוצאין להקביל אור פניו ית' בשדה". ליקוטי תורה פרשת ראה עמ' ל"ב. אלא שרש"י כפי הנראה איננו סבור שהצדיקים בימיו אכן זהים בדרגתם לנביאים ואדרבא השגת רוח"ק בגלות נעשית ביתר קלות. ראה דבריו הברורים ביחס לשאלות בעניינים גשמיים באגרות הקודש אג' כ"ב תניא ליקוטי אמרים. הדבר בא לידי ביטוי תיאור במקום נוסף ביחסו לעשיית נסים הוא כותב ש"התנאים על ידי תורתם ועבודתם היו גם כן יכולים לעשות ניסים בהתגלות... מה שאין כן בזמן הזה... כי אף שיש איזה נס לפרקים הוא בצנעא ולא בא הנס לעין כל בהתגלות" מאמרי אדמו"ר הזקן הנחות הר"פ עמ' קע"ה-קע"ו. ביחס לכך ראה ר"א מסטרסיליא עבודת הלוי, ח"א, דרוש י"ט כסלו בעניין הנס, עמ' ע"ט הכותב: "אבל באמת גדלה מעלת הנסיתים הנסתרים על מעלת הנסיתים הגלויים... ועיקר תכלית הבריאה הוא אדרבא שאף בבחינת יש יאיר פלא כאשר הוא באמת". השלכות נוספות של עניין זה ניתן לראות אצל ר"נ מברסלב בעניין ההתבודדות בשדות והנסיעות המכפרות על חטא עבודה זרה ולא כאן המקום להרחיב בכך.

העובדים אותו בלבם הנשבר ואינם בוטחים בכוחם וחוסנם, אלא נשענים על בוראם ומודעים לכך שהם נזקקים לעזרה אמיתית בכדי להגיע לתיקונם. בזוהר מתוארים הכלים השבורים "מאנין תבירין" כעניים ומסכנים שתפילתם נשמעת ומתקבלת ויש להיזהר בכבודם. הזוהר מתאר את רבי יהודה ורבי חזקיה הולכים ללמוד מפי רשב"י הדורש בפניהם את הדרשה הבאה:¹⁴

הלכו עד שבאו לפניו, כשהגיעו לפניו מצאהו שהיה יושב ועוסק בתורה, והיה אומר תפילה לעני כי יעטוף ולפני ד' ישפוך שיחו, כל התפילות של ישראל הם תפילה, ותפילת העני עליונה משל כולם, מה הטעם? משום שזו עולה עד כסא כבודו של המלך ונתעטרה בראשו, והקדוש ברוך הוא משתבח [מתעטף]

בוודאי על כן תפלה של עני נקראת תפילה, כי יעטף, עיטוף זה אינו עטוף של כסות שהרי אין לו כסות, אלא כתוב כאן כי יעטף, וכתוב שם [איכה ב] העטופים ברעב, ולפני ד' ישפוך שיחו שיצעק לפני אדונו וזה נוח לו לפני הקב"ה משום שהעולם מתקיים בו, בשעה שלא נמצא מקיימי עולם אחרים בעולם.

אזלו עד דמטו לגביה, כד מטו גביה אשכחוהו דהוה יתיב ולעי באורייתא והוה אמר (תהלים קב) תפלה לעני כי יעטף ולפני יי' ישפוך שיחו, כל צלותא דישראל צלותא וצלותא דעני עלאה מכלהו, מאי טעמא משום דהאי סלקא עד כורסי יקרא דמלכא ואתעטר ברישיה, וקודשא בריך הוא משתבח (נ"א מתעטף) בההיא צלותא

ודאי, תפלה דעני תפלה אקרי, כי יעטף עטופא דא לאו עטופא דכסו הוא דהא לית ליה, אלא כתיב הכא כי יעטף, וכתיב התם (איכה ב) העטופים ברעב, ולפני יי' ישפך שיחו דיקבל קמי מאריה ודא ניחא ליה קמי קודשא בריך הוא משום דעלמא מתקיימא ביה כד לא אשתכחו שאר קיימי עלמא

¹⁴ מוטיב של הליכה רגלית משותפת של חכמים כדוגמת רבי יהודה ורבי יוסי בכדי להגיע למורה כדוגמת רשב"י ועוד נוספים מצוי בהרחבה רבה בתיאורי הזוהר. פעמים שעיקר המעשה הוא המפגשים עם דמויות שונות במהלך דרכם לרובם לעיתים מתוארת הדרך ולבסוף ההגעה אל החכם או שניכונה הפתעה בדרך בדמותו של ינוקא איש פשוט או טייעא המתגלים כחכמים. דימוי ההליכה משקף את הצורך להתכונן לקבלת תורה מחודשת על ידי עזיבת העבר והשארתו מאחור כאברהם עליו נאמר "לך לך מארצך ומולדתך" עזיבת העולם המוכר ופנייה אל דרך חדשה המצריכה תנועה והתקדמות משמעותה נכונות לעבודה והכנת כלים חדשים לקבלת תורה. כדוגמת בני ישראל ההולכים במדבר, בכדי לקבל תורה בהר סיני. דימוי זה הוא נושא בפני עצמו.

בעלמא,

ווי למאן דההוא מסכנא יקבל
עלוהי למאריה, משום דמסכנא
קריב למלכא יתיר מכלהו דכתיב
(שמות כב) והיה כי יצעק אלי
ושמעתי כי חנון אני, ולשאר בני
עלמא זמנין דשמע זמנין דלא
שמע, מ"ט משום דדירוריה דמלכא
בהני מאני תבירי דכתיב (ישעיה
נז) ואת דכא ושפל רוח, וכתוב
(תהלים לד) קרוב יי' לנשברי לב,
(שם נא) לב נשבר ונדכה אלהים
לא תבזה,¹⁵

מכאן תנינן מאן דנזיף במסכנא
נזיף בשכינתא דכתיב ואת דכא
ושפל רוח, וכתוב (משלי כב) כי
יי' יריב ריבם וגו',

אוי למי שהעני ההוא יצעק עליו
לאדונו, משום העני קרוב אל המלך
יותר מכולם, שכתוב והיה כי יצעק
אלי ושמעתי כי חנון אני ולשאר
בני העולם פעמים ששומע ופעמים
אינו שומע. מה הטעם משום
שמשכנו של הקב"ה הוא באלו
הכלים השבורים שכתוב ואת דכא
ושפל רוח וכתוב קרוב ד' לכל
נשברי לב לב נשבר ונדכה אלוקים
לא תבזה

מכאן למדנו מי שגוער בעני גוער
בשכינה, שכתוב ואת דכא ושפל
רוח וכתוב כי ד' יריב ריבם וכול'

זוהר חלק ב' פרשת יתרו עמ' פ"ז

ה'כלים השבורים' הם אותם עניים ומסכנים, שאין להם ממון ורכוש משלהם והם חיים
תמיד בחיסרון ומצוקה, בלי לדעת ממה הם יתקיימו ביום המחרת. דווקא בהם הקב"ה
שוכן "דירוריה דמלכא בהני מאני תבירי", משום שהם בחסרונם התמידי קרובים הם
לשכינה, הרבה יותר מאשר העשירים ואלו שדרכם צלחה בעולם הזה ואינם חשים
חיסרון גלות או בעייה בקיומם היומימי שיש לפעול בכדי לתקנה ולהשלימה.
המעייין בדברי זוהר אלו למד על קרבה תוכנית ביניהם לדברי חז"ל במדרש, שניהם
מצטטים את אותם פסוקים עליהם המתארים את הכלים השבורים, ככלי תשמישו של
הקב"ה. פסוקים המתארים מצב של חוסר ושבר, שאיננו כלכלי בהכרח. דרשה זו של

¹⁵ראוי להקביל זו לדרשת חכמים שמגמתה שונה והיא משווה את המידות בין עניים לעשירים, בטענה שד'
שומע את תפילת כולם בשווה. "שומע תפלה, א"ר יהודה בר שלום בשם ר' אלעזר ב"ו אם בא עני לומר דבר
לפניו אינו שומע הימנו, אם בא עשיר לומר דבר מיד הוא שומע ומקבלו, אבל הקב"ה אינו כן אלא הכל שוין
לפניו הנשים והעבדים והעניים והעשירים, תדע לך שהרי משה רבן של כל הנביאים כתוב בו מה שכתוב בעני,
במשה כתיב תפלה למשה איש האלהים ובעני כתיב תפלה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו, זו תפלה וזו
תפלה ההודיעך שהכל שוין בתפלה לפני המקום" שמות רבה פרשה כ"א.

רשב"י מדברת על היזהרות ביחס לעניים ה'כלים השבורים' והיא מוסבת בפשטות ביחס לעניים ברכוש וממון.¹⁶ אבל יתכן ומונח זה הוא ביטוי לדבר נרחב יותר ואין כוונתו ספציפית לעניים מבחינה כלכלית חברתית, אלא גם לצדיקים החיים כעניים בעולם הארצי, מפני שהם מודעים היטב לחלקיותו. דברי הזוהר על ערכה של תפילת העניים איננה בכדי למעט את ההבנה המצויה במדרש, המתארת את הכלים השבורים כאלו העובדים את בוראם בלב שבור. אלא הצדיקים בדומה לעניים זהים הם בכוח תפילתם הנענית וקרבתם לקב"ה בגלל תפילתם היוצאת מתוככי לבם השבור ולכן היא מתקבלת בניקל.

הזוהר אף מתאר את הכלים השבורים כצדיקים העוסקים בתיקון העולם:

*עתידים הצדיקים שיביאו
אותם כל העולם מתנה למלך
המשיח והם כלי ד' כלים
שהקב"ה נהנה מהם אלו הם
כלים שבורים,*

שבורים הם בעולם הזה כדי לקיים התורה. והשימוש שהקב"ה משתמש בהם אינו משתמש אלא מתוך כלים ההם.

דזמינין צדיקייא לאייתאה
לון כל עלמא דורונא למלכא
משיחא, ואינון כלי יהו"ה,
מאנין דקודשא בריך הוא
אתהני בהו,

אלין אינון מאנין תבירין,
תבירין אינון בהאי עלמא
בגין לקיימא אורייתא,
ושימושא דקודשא בריך הוא
אשתמש בהו, לא אשתמש
אלא מגו הני כלים, וגו'.

¹⁶ תפיסת נוכחות השכינה דווקא בכלים השבורים מביאה את הזוהר לתמוה מדוע נאסרה עבודת כוהנים בעלי מומים בבית המקדש, לכאורה דרכם תחול שכינה ביתר שאת? תשובתו היא שבבית המקדש המלך במקומו והמציאות בשלמות ללא חיסרון. ראה זוהר פרשת אמור דף צ: "ועל דא כל איש אשר בו מום לא יקרב כגוונא דא קרבנא דביה מומא לא יתקריב מאי טעמא דכתיב כי לא לרצון יהיה לכם, ואי תימא הא קודשא בריך הוא לא שארי אלא באתר תבירא במאנא תבירא דכתיב (ישעיה נז) ואת דכא ושפל רוח, האי אתר שלים יתיר הוא מכלא בגין דמאיך גרמיה למשרי עליה גאותא דכלא גאותא עלאה ודא הוא שלים, אבל לא כתיב ואת עור ושבור וחרום ושרוע, אלא ואת דכא ושפל רוח, מאן דמאיך גרמיה קודשא בריך הוא זקיף ליה, ובגיני כך כהנא דקאים לתתא כגוונא דלעילא בעי למהוי שלים יתיר מכלא ולא יתחזי פגים... וקודשא בריך הוא אתיב להון ההוא מלה דהו אמרי, אמר, ישראל אתון אמרי כד מקרבי מארי דמומין על פולחני אין רע מאי אכפת ליה לקודשא בריך הוא, סופיה דקרא מה כתיב הקריבהו נא לפחתך הירצך או הישא פניך, בר נש מנייכו אי בעיתו לשלומי למלכא ולקרבא קמיה דורונא אתון משדרין ליה בפגימא או לאו, הירצך או הישא פניך בההוא דורונא כ"ש וכ"ש דאתון מקרבין קמאי בר נש פגים לקרבא דורונא הא דורונא דילכוך לכלבא אתמסר דודאי בר נש דאיהו פגים פגים הוא מכלא פגים הוא מהימנותא ועל דא כל איש אשר בו מום לא יקרב" וכול'.

זוהר חלק ב' פרשת ויקהל עמ' רי"ח¹⁷

בפסקא זו הצדיקים העובדים את ד' בחייהם ושואפים להגעה לתיקון, הם "כליו השבורים" של הקב"ה. הם אינם חיים בתודעה רדומה של שלמות ושלווה, אלא במצב מתמיד של התקדמות עשייה ושאיפה לתיקון. הם חשים את החיסרון בהווייה הארצית וכמהים לתקנו. דברי הזוהר על כך שהם המתנה הניתנת למלך המשיח לעתיד לבוא נובעים מכך שהם ייחודים בכך במודעותם למציאות החסרה וצורכת תיקון וממילא הם מייחלים לבואו של המשיח ופועלים בינתיים בתהליך תיקון הכלים השבורים המשקפים את מצבו האמיתי והריאלי של עולמנו לעת עתה.¹⁸

במקום נוסף מורחב תיאור זה לא רק לצדיקים או לעניים בממון, אלא כל ישראל מתוארים כמצויים באותה בחינה עמוקה של עניות, הנובעת מכך שעם ישראל הם בניו של הקב"ה, ממילא כל עוד השכינה מצויה בגלות, מקומם איננו שלם ומתוקן אלא חסר באופן תמידי, ומכך נובע סבלם של ישראל במהלך שנות גלותה של השכינה משום שהם יחד עמה בכך. ראה דברי זוהר חדש הבאים:

*וישראל הם עניים בכול, הם
שחורים בכול,
בניה של אותה שנאמר בהם,
אל תראוני שאני שחרחרות,*

*וישראל עניים בכלא אוכמא
בכלא
בנוי דההוא דאתמר בה אל
תראוני שאני שחרחרות*

¹⁷ ביטוי זה מופיע גם בזוהר פרשת בא חלק ב' דף מב בתיאור היווצרות הספירות עי"ש וראה גם רמ"ק, פרדס רימונים שער ד' פרק ח'. ביחס לעניות השכינה ראה גם זוהר חלק א' פרשת וישב דף קפא: "כמה דאת אמר ואת דכא ושפל רוח וכתוב קרוב יי' לנשברי לב, לאינן דסבלי עם סיהרא ההוא פגימו אינן קריבין לה תדיר ועל דא להחיות לב נדכאים באינן חיים דאתיין לה לאתחרתא יהא לון חולקהון אינן דסבלי עמה יתחדתון עמה, ואלין אקרון יסורין של אהבה, של אהבה אינן ולא מניה דההוא ב"ג, של אהבה אינן דאתפגם נהורא של אהבה זוטא דאתדחיא מאהבה רבה, בגין כך אלין אינן חברים בשותפים בהדה, זכאה חולקהון בעלמא דין ובעלמא דאתי דאינן זכו להאי למהוי חברים בהדה!" עיין זוהר פרשת פקודי דף רלג: "...אית ליה לבר נש למהוי נבזה בעיניו לאשפלא גרמיה בכלא למהוי איהו מאנא דקודשא בריך הוא אתרעי ביה והא אוקמוה דכתיב "ואת דכא ושפל רוח". ראה זוהר רעיא מהימנא, תרומה עמ' קנ"ח "ובגין דא אוקמוה חברייא מארי מתניתין דכתיב "זאת התורה אדם כי ימות באהל" ואמרו עלה מאי כי ימות באהל אלא אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה ולית מיתה אלא עוני, דעני חשוב כמת... אבל מאן דאיהו עני דממית גרמיה בגינה כגוונא דילך רעיא מהימנא איהו קרבן יורד תחותך ואמאי בגין דמאן דאשפיל גרמיה בגין שכינתיה דקודשא בריך הוא איהו נחית עליה"

¹⁸ בכתיב רבי נתן מברסלב אנו מוצאים כמה מקומות בהם הוא דן במעלת העניות הקשורה לענווה ומקשר זאת גם לעניות פנימית: "מכל שכן וכל שכן כשמתחיל האדם לרחם על עצמו ומרגיש עניותו ודחקו במעשים טובים... כמה וכמה יקרה תפילה זו וכול' ליקוטי הלכות הל' תפילין הל' ה'. ראה גם הל' השכמת הבוקר הלכה ד': "ברגלים צריכין לעלות לבית ד' לקבל אור הפנים צריכין להעלות הקרבן שהוא נדבת לבו בחי' צדקה... אבל בחנוכה באין הענים לתוך הבית, שהם מאנין תבירין דיליה שבהם שכינת אור פניו... ועל כן כשהשם ית' אוהב את אחד ורוצה להאיר לו פניו שולח לו עני לזכות בו" וכול'

בגלותא.

ואנין בנוי דההוא דאתמר
 ביה אלביש שמים קדרות
 ושק אשים כסותם אינון
 מתלבשין באינון לבושין בגין
 אילין רשיעיא

דמתגברין עליה בגלותא דלא
 מסתכלים עליהון אלא בעינא
 בישא...

והכי צריכים ישראל
 לאיתכסא מיניהו בגלותא
 בלבושיהון בנשיהון בבניהון
 בעותרא דלהון ולאו למגנא
 אמרו מ"מ דלית ברכה שורה
 אלא בדבר הסמוי מן העין

בגלות.

והם בניו של אותו שנאמר בו
 אלביש שמים קדרות ושק
 אשים כסותם. הם השמים
 מתלבשים בלבושים אלו,
 משום שאלו הרשעים
 המתגברים עליהם בגלות,
 שאינם מסתכלים בהם אלא
 בעין רעה...

וכך צריכים ישראל להתכסות
 מהם בגלות, בלבושיהם
 בנשיהם בבניהם בעושר
 שלהם. ולא לחינם אמרו
 בעלי המשנה אין הברכה
 שורה אלא בדבר סמוי מן
 העין

זוהר חדש, פרשת יתרו עמ' ל"ב

בתיאורו של זוהר עם ישראל שהם בניו של הקב"ה מצוי כולו במציאות של חיסרון וגלות כפי שהשכינה מצויה. לכן במובן העמוק כולנו מוגדרים ומתוארים כעניים, בהקבלה לשכינה המצויה בגלות ואין לה מקום שלם משלה. העניות היא דרגת הכלים השבורים, אלו שמצבם לא שפר עליהם במונחי עולם הזה, והם חיים בחיסרון תמידי. עוני זה איננו בהכרח עוני כלכלי, המינוח כלים שבורים מבטא את החיסרון הקיים בהוויה הארצית, בשעה שהשכינה בגלות.

חובת המודעות התמידית וההזדהות עם מצבם של עניים איננה נובעת מצד תפיסתו החברתית של הזוהר, אלא בשורשה היא מבטאת את ההבנה העמוקה שעולמנו זה חסר הוא. באופן טבעי החוסר בולט בעיקר אצל עניים ומסכנים, לכן חובת הסיוע והעזרה לנזקקים היא איננה רק מצוות החסד אלא היא הדרך לזכור ולהיות בתשומת לב לחובת התיקון ומצב השכינה בגלותה. במידה ואין אנו רואים את העניים סביבנו איננו רואים בעומק את החיסרון בו נמצאת השכינה, אנו לרגע חיים בתודעה של שמחה

ושלמות מדומה שאין לה על מה באמת להסתמך, שמחה זו מבטאת את השתקעותנו בהצלחתנו בעולם הארצי וממילא את היותנו לא ממוקדים בתפקידנו ועבודתנו, אי לכך הבעיה היא איננה רק הימנעות מעשיית חסד לעני הנמצא סביבנו ומבקש עזרה וסיוע אלא שכיחת הצורך בהגעה לתיקון וגאולה.¹⁹

שמחה מתוך זכירה

אברהם הנודע כאיש החסד הנותן תמיד ברוחב לב מכל מה שיש לו [וגם "כחום היום" הוא יושב בפתח ביתו וממתין לעניים] מתבשר בשעת נתינתו הייחודית ואולי אפילו בזכותה, על פקידת שרה ולידת בנו יצחק יורשו העתידי. כאשר יתכן וחסדו לאותם אורחים היה הגורם שאפשר את הבשורה על לידת יצחק העתידי, הרי לולא הוא היה עומד בפתח ביתו ומזמינם להיכנס הוא לא היה שומע מהם את הבשורה! לכן לאחר מכן בשעת שמחתו על היגמל בנו יצחק, מצופה ממנו להיות ער לעניים ואילו הוא לפתע מתגלה כמי שעסוק בשמחתו שלו, ואיננו פנוי למצוקת עניים המצויים סביבו ואירווחם הנאות. עד שבמקום לדאוג להם הוא מבכר לנהל שיחה עם השרים וכול! אי לכך פקעה זכותו בבנו יצחק, בו הוא זכה בשל מעשה חסד. אברהם זכה לבנו יצחק בגלל שהוא עסק בהכנסת אורחים, והוא כמעט הפסיד אותו, בסיפור העקידה בגלל אותה סיבה בדיוק. בגלל שבמקום להכניס אורחים ולדאוג לעניים הוא עסוק באירוח מכובדים בשעת שמחתו.

הביטוי "כלים שבורים", המובא כתיאור מקומם של עניים ומסכנים, מלמדנו על עומקו של העניין המדובר. מצד אחד אנו מוצאים בזוהר תביעה לרגישות כלפי העני והמסכן,

¹⁹ ראה דברי אדמו"ר האמצעי הר"ד בספרו 'שערי תשובה' קה"ת תשנ"ה בהקדמה המבאר: "צדיקים השמחים במצוות ובעבודה שבלב באהבה ודבקות נקראים ענוים ששמחים בד' אבל אביוני בנ"א הם הבעלי תשובה שנקר' אביונים שאין לו חיות אלוקי בשום עבודה שבלב, ומעשה המצוות הוא כאביון זה שאין לו כלום להחיות נפשו" העניות היא דרגת אלו שאין להם הארות רבות בעבודתם, בעוד העשירים רווים בהארות. מקור דבריו הוא כנראה זוהר חיי שרה עמ' קכ"ט: "אתר דמאריהון דתשובה קיימי ביה בההוא עלמא צדיקים גמורים לית לון רשו... בגין דאינון קריבין למלכא יתיר מכולהו". ראה אצל הרי"צ האדמו"ר השישי של חסידות חב"ד ב'ספר המאמרים- קונטרסים' קה"ת תשכ"ב עמ' קע"ט: "מאנין תבירין דמי שהוא נשבר ונדכא הוא בטל ושפל בעיני עצמו ובזה נעשה כלי לאלוקות". ראה גם מאמרו ש"פ נצבים תר"ץ עמ' קי"ח-קכ"א בה הוא מבאר את תפילת העני בדומה לדרכנו בביאור הזוהר. בע"ה אעסוק בהקשר אחר בכתובה על משנתו החברתית ורוחנית של הרי"צ המתמודדת עם אמירות הסוציאליזם הסובייטי עמו הוא נפגש עד עזיבתו לפולין בין מלחמות העולם. הגותו בנושאים אלו לרוונטית במידה רבה לזמננו.

עד שהשמחה איננה אמיתית אם אין עמה שיתוף עניים. מאידך העניין איננו מעשה הצדקה החברתי בלבד. אלא הימצאותם של מסכנים בסיטואציה כלשהי, מביאה יחד עמה את נוכחות השכינה. השכינה המצויה בהסתר וגלות בעולם הזה, מוצאת את מקומה דווקא עם המסכנים ושבורי הלב שאינם חיים באשליה שעולמנו מתוקן ומושלם. חובתו של כל אדם בשעת שמחתו היא לזכור את החלקיות והארעיות בחייו, את החיסרון והקושי הקיים במציאות חיינו ויש לפעול בכדי לתקנו. שמחתם של אברהם ושרה על הולדת בנם לא הייתה אמורה להשכיח זאת מהם, והיא מרומזת בכך שבמקום להזמין עניים ומסכנים הם היו שקועים בעניינם ומגעם עם השרים וגדולי הדור, ה"כלים השלמים". בעוד היה עליהם לזכור וממילא לראות את הכלים השבורים המזכירים את היותם גם הם בסופו של דבר כלים שבורים במציאות חלקית ושבורה. שרה אף מתוארת כצוחקת: "צחוק עשה לי אלוקים"! צחוקה איננו מקרי והוא מבטא את שכחת מקומה. בכדי לעצב את זמני השמחה בצורה משמעותית וללא שכחת היותנו כלים שבורים, גם בשעה שהמציאות מאירה פניה אלינו. תובע הזוהר להזמין עניים ולהקדיש תשומת לב וקרבה רבה למסכנים. עשייה זאת מבטאת יותר מכול שמחה שאיננה זוחה ושקועה בעצמה וזוקפת לזכותה את הצלחתה. הכלים השבורים בעיני רבי שמעון בר יוחאי בזוהר הם אותם עניים ומסכנים, החיים תמיד בחוסר ומצוקה ונושאים את תפילתם לבוראם "תפילה לעני כי יעטוף". אבל יחד עמם מצויים גם צדיקים הזוכרים את חלקיות העולם הארצי, חסרונו וקלקולו ואת העובדה שיש לפעול כל רגע ורגע בכדי לקרבו ככול הניתן לתיקונו. השמחה יכולה לאשלות בכך שהגענו אל התיקון המיוחל לכן בכדי למנוע זאת היא צריכה להיות מתוך זיכרון החיסרון הקיים במציאות ולא לשכוח אותו גם ברגע האושר והשמחה. התביעה מאברהם ושרה ובעצם מאתנו כיום, להיות רגישים בצורה ממשית לקיומם של עניים ומסכנים סביבנו גם במועדים וזמני שמחה, נובעת מתביעה לזכור בכל מצב ומצב בטוב וברע, את שייכותנו הפנימית לכלים השבורים שאינם בטוחים בעצמם ברכושם ועתידם, אלא קיומם תלוי הוא בחסדו של השם. הפנמת תודעת החלקיות של כל אחד מאתנו והשתייכותנו במובן העמוק לנזקקים והחסרים, מאפשרת ממילא לחוש קרבה ושייכות בזמן שמחנו, לא לאותם שרים ומלכים מוצלחים שעולמם כביכול שלם בעיניהם והם אינם נצרכים לעזרת ונוכחות הא-ל, אלא דווקא לאותם עניים ונזקקים המהווים הכלים השבורים, אלו שדרכם בעולם

הזה, החסר הקטוע והמוגבל,²⁰ לא לגמרי צלחה להם והם שואפים מתפללים ומקווים להגיע לתיקונם הרוחני והגשמי כאחד.²¹

²⁰ כלשונו של ר"נ: ענה ואמר רבינו ז"ל הנה הכול אומרים שיש עולם הזה ועולם הבא. והנה עולם הבא-אנו מאמינים שיש עולם הבא, אפשר יש גם עולם הזה גם כן באיזה עולם, כי בכאן נראה שהוא הגהנום כי כולם מלאים ייסורים תמיד. ואמר שאין נמצא שום עולם הזה כלל" ליקוטי מוהר"ן תנינא קי"ט.

²¹ ביטוי לתביעת הזוהר לשיתוף עניים בשמחה והשפעתה על המנהגים ניתן לראות במנהג יפה של 'סעודת עניים' המצוי בשמחות חתונה בר מצוות וסעודות מצווה בעיקר ב'חצרות צדיקים' כדוגמת ויזניץ, בלז, גור ועוד בחברה החרדית גם בימינו אנו. מלבד סעודת השמחה המשפחתית או המורחבת נערכת סעודה חגיגית אליה מוזמנים ציבור עניים ונוזקים. הם מקבלים סעודה דשנה יחד עם קירבה וברכה מצד הרבי ואף מתת כסף כצדקה. זוהי מתכונת ראוייה להערכה אבל היא איננה יחידית בזכירת עניים בוודאי במובן הפנימי בעת שמחה. (יכולה היא גם להיות נלעגת ואפילו קשה ראה פישל שניאורסון 'קאראהוד' עמ' 14. ובתיאורי חיים באר בספריו 'עת הזמיר' עמ' 339-340 ובעיקר 'חבלים' עמ' 204-210)